

Dorota Kulczycka
Uniwersytet Zielonogórski

MARZENIE O HEROIZMIE. WILLIAM WALLAS. POWIEŚĆ ZYGmunTA KRASIŃSKIEGO

Od kilku lat zespół edytorów z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu wraz z gronem zaprzyjaźnionych badaczy z innych ośrodków naukowych pracuje nad wydaniem krytycznym dzieł Zygmunta Krasińskiego. Jakiego formatu będzie to wydanie, można już dzisiaj wnioskować na podstawie osobnej publikacji sporządzonej przez Magdalenę Bizior-Dombrowską najbardziej rozpoznawalnego utworu hrabiego z Opinogóry – *Nie-Boskiej komedii*¹. Studenci filologii polskiej do jeszcze niedawna (a miejmy nadzieję, że te czasy jeszcze wróca) studiowali również drugi z najznakomitszych dramatów Krasińskiego – *Irydiona*; natomiast mniej zorientowani byli w treści poszczególnych *Psalmów... czy Przedświtu*, niekiedy zdawali sobie sprawę z ogromu wysokiej klasy artystycznej listów, jakie napisał „trzeci wieszcz”, i na tym najczęściej ich wiedza o Krasińskim się kończyła. Liryki pozostawały niezauważalne, a jeszcze bardziej nieznana była i jest młodzieńcza twórczość oparta na wzorcach walterskotowskich. Iluż absolwentów filologii polskiej wie, że utwory Krasińskiego o Grecji nie ograniczają się tylko do wspomnianego *Irydiona*, gdyż równie istotnymi pozostają *Syn Botzarisa* i *Zniszczenie Ipsary*? Kilkunastoletniego Krasińskiego interesowały walki o wyzwolenie narodów i udział w tych bataliach jednostek nieprzeciętnych. Dlatego pisał o zniewolonej Grecji, czy to tej z III wieku n.e. (zdominowanej przez Rzym), czy to tej z XVIII i XIX wieku (okupowanej przez Turcję); o Szkocji czy Francji opanowanych w różnych wiekach przez Anglików. Dlatego powołał do życia fikcyjną postać Leona jako rzekomo istniejącego syna historycznego Marcosa Botzarisa; dlatego też zajął się rolą jednostek nieprzeciętnych w świecie średniowiecznym: Williama Wallace’a – nieugiętego w dążeniu do niepodległości Szkotów czy kilkunastoletniej Joanny d’Arc – zasłużonej w wyzwoleniu – niewdzięcznej, jak pokazała historia – Francji.

Wszystkie te postaci są niezwykle. Ważne jest ich przypominanie współczesnemu światu (np. zsekularyzowanej „Pierwszej Córy Kościoła” – jej bohaterki – św. Joanny z Lotaryngii). Również warto rzucić ożywcze światło na utwór Krasińskiego o Williamie Wallace’ie, zwłaszcza że współczesny odbiorca dóbr kultury wprowadzony został w poważny błąd filmem w reżyserii Mela Gibsona *Braveheart* (1995). Również ze względu na tę produkcję odnajdywanie odpowiedzi na zagadki historyczne ukryte

1 Z. Krasiński, *Nie-Boska komedia*, wydanie krytyczne pierwodruku z 1835 r., Toruń 2015.

w tekście polskim z początku XIX wieku wydaje się pożądane i cenne. Takie „odkłamania” i „odsłony” dziejów są aktualnie przygotowywane w „Objaśnieniach” do tekstu. Niniejszym natomiast ograniczę się do zaprezentowania dziejów tekstu z elementami jego genezy.

Do czasów współczesnych nie przetrwał rękopis *Williamy Wallasa* napisany przez czternastoletniego autora. Współcześni edytorzy nie dysponują wydaniem sporządzonym za życia Krasińskiego; możliwe, że takie w ogóle nie istniało. Natomiast rękopis najprawdopodobniej zaginął w pożarze pałacu Krasińskich w Warszawie podczas drugiej wojny światowej (w 1944 r.). Zachowały się jednakże dwa przedwojenne wydania – z 1912 roku w opracowaniu Jana Czubka oraz z 1930 roku w opracowaniu Leona Piwińskiego (zob. poniżej bibliografia). Przykład innych dzieł, których pierwodruki dotrwały do dzisiaj, wskazuje, że wydanie Piwińskiego jest – jak wolno się spodziewać – wierniejsze oryginałowi. Edycja Czubka góruje nad nim pod względem komentarzy (przypisów) i opatrzenia dzieła datą jego napisania.

Jest to data 1826 roku znamionująca czas wielkiego niepokoju w stolicy Królestwa Polskiego związanego z demonstracyjnymi zachowaniami młodzieży uniwersyteckiej podczas symbolicznego pogrzebu Aleksandra I 7 kwietnia 1826 roku i po aresztowaniu Romana Załuskiego². Aleksander I zmarł 19 listopada (1 grudnia) 1825 roku w Taganrogu, ale wokół jego śmierci narosły kontrowersje³. Według pewnych przesłanek car i władca Królestwa Polskiego „zrezygnował z udziału w życiu politycznym i tronu oraz przez resztę życia był mnichem na Krymie bądź Syberii”⁴. Przemawiałby za tym fakt, że po ekshumacji trumna okazała się pusta. W symbolicznym pogrzebie odprawionym cztery miesiące później w Warszawie, w orszaku żałobnym, tuż za trumną zmarłego, obok Wielkiego Księcia Konstantego jechał generał Krasiński. Lojalistyczna postawa generała spowodowała opozycję młodzieży wobec władz Królestwa. Studenci urządzili manifestacyjny pogrzeb dekabrystów⁵, na którym zachowali się równie prowokująco, co na symbolicznym pogrzebie cara. Zbigniew Sudolski pisze:

Nie ulega wątpliwości, że do pokoju Zygmunta Krasińskiego w jego rezydencji przy Krakowskim Przedmieściu musiały docierać odgłosy tych nastrojów i manifestacji. Niewątpliwie pod naporem aktualnych wydarzeń przejawia poeta wówczas zainteresowania nie tylko walką

2 Ilustracja przedstawiająca „Wnętrze katedry św. Jana podczas uroczystości pogrzebowych Aleksandra I” znajduje się w książce A. Kowalczykowej, *Warszawa romantyczna*, Warszawa 1987, ilustracja 9, przed s. 65. W spisie treści znajduje się informacja, że jest to „Litografia wg rys. H. Zabięłły. Muzeum Historyczne m. Warszawy”. *Ibidem*, s. 305. Nie wiadomo jednak, czy chodzi o prawdziwy, czy symboliczny pogrzeb.

3 O śmierci Aleksandra I zob.: M. Kukiel, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795-1921*, Paryż 1983, s. 195.

4 Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Aleksander_I_Romanow [22.11.2015].

5 Na temat opinii, jakie krążyły wśród Polaków o dekabrystach, o aresztowaniach nie tylko Rosjan, ale również Polaków w związku z ich sprawą (księcia Antoniego Jabłonowskiego w Kijowie, Seweryna Krzyżanowskiego, Wojciecha Grzymały, księdza Konstantego Dembka w Warszawie) zob.: A. Kowalczykowa, *op. cit.*, s. 59.

wyzwoleńczą Greków, ale uporczywie powraca do motywu walk niepodległościowych w dziejach powszechnych, w pisanych tego roku kolejnych fragmentach prozaicznych o Wiliamie Walasie (taka pisownia! – D.K.) i Joannie d'Arc, opowieściach mówiących o walce Szkotów w XIV w. i Francuzów w XV [wieku – D.K.] o wolność⁶.

Ślad zainteresowania u młodego poety w tym czasie walkami narodowowyzwoleńczymi Greków widzimy nie tylko w napisanym około dwa miesiące wcześniej *Synu Botzarisa* czy w *Zniszczeniu Ipsary*, ale również pośrednio w *Williamie Wallasie*, gdzie pojawia się na zasadzie jednego z mott cytata z *Wojny chocimskiej* Ignacego Krasieckiego. Jak wiadomo, utwór ten tworzony był przez warmińskiego biskupa za namową króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który pragnął złączyć się sojuszem z Rosją przeciw Turcji: „Rozciągnął władzę po wielu krainach, / Mnogie królestwa jemu hołdowały; / Miasta i grody zagrzebał w perzynach, / Na hasło jego narody zadrzały. (Krasiecki)”. Wszystkie wczesne utwory Krasieńskiego przepełnione są duchem tyranizmu⁷. Znamienne, że autor często sięga do historii powszechnej, w *Williamie Wallasie*, na przykład, do walk Szkotów z Anglikami z przełomu XIII i XIV wieku.

Trudno trafić na właściwy trop i jednoznacznie określić, skąd młody Krasieński czerpał informacje. Fabuła jego dzieła – w szczegółach (dotyczących postaci, miejsc, wydarzeń) rozmija się ze źródłami historycznymi, ale i konstrukcjami fabularnymi znanymi ze szkockich czy angielskich wierszy i poematów. Zapewne czternastolatek korzystał z ogólnej wiedzy, jaką nabywał w domu od Piotra Chlebowskiego, a także z podręczników historii powszechnej. Jakie jednak utwory literatury światowej poprzedzają jedno z debiutanckich dzieł prozy Krasieńskiego? Podstawowym tekstem o szkockim herosie od czasów średniowiecza były *The Actes and Deidis of the Illustre and Vallyeant Campioun Schir William Wallace*, wiersz z około 1447 roku powszechnie funkcjonujący jako *The Wallace* lub *Life of Wallace* autorstwa Harry'ego Blinda (1440-1492), znanego również jako Harry, Hary lub Henry the Minstrel, w Polsce – na przykład jako Ślepy Henryk Minstrel. Jedyne zachowane rękopis *Wallace'a* (w Bibliotece Narodowej w Szkocji, nr manuskryptu 19.2.2) został skopiowany w 1488 roku przez Johna Ramsaya. Poemat epicki Blinda, pisany 150 lat po straceniu owego bohatera, powstał przypuszczalnie na podstawie zapisków jego przyjaciela z lat dzieciństwa – Johna Blaira, późniejszego mniacha benedyktyńskiego. Na prośbę biskupa Williama Sinclaira z Dunkeld napisał on w 1327 roku *The Life of Sir William Wallace*. Z kolei edycja wspomnianego *Wallace'a* Harry'ego Blinda, wydana w 1758 roku w Edynburgu, była wzorem dla *Relationes Quaedam Arnaldi Blair Monachi de Dumermelem, at Capellani D. Willielmi Wallace Militis (The Life of William Wallace by Arnold Blair, a Monk of the Benedictine Cloister of Dunfermline)*, dzieła sporządzonego w dwóch językach – łacińskim i angielskim. Nie jest to jednak

6 Z. Sudolski, *Krasieński. Opowieść biograficzna*, Warszawa 1997, s. 59.

7 Zob. więcej J. Kleiner, *Zygmunt Krasieński*, t. 2, uzupełnienia tomu 1, część pierwsza, I, Lwów 1912, s. 258.

zupełnie to samo dzieło, jakie napisał John Blair. Z *The Annals of Dunfermline and Vicinity* Ebenezera Hendersona (1879) można wyczytać, że Blair był również znany jako Arnold. *Annały...*, czyli *Roczniki...* zawierają wskazówkę na temat manuskryptu Blaira: „Vide Cottonian MSS”. Owe „Cottonian Manuscripts” były kolekcjonowane przez Sir Roberta Cottona (zmarł w 1631 r.) i zaprezentowane przed władzami The British Museum przez jego wnuka Sir Johna Cottona, w 1700 roku. Zostały zamieszczone w 1729 roku w Ashburnham House w Westminsterze, gdzie w 1731 roku pożar zniszczył jedną czwartą wszystkich manuskryptów. Czy również rękopis Johna Blaira o Williamie Wallace’ie? Nie ma na to wystarczających dowodów. Niezależnie od tego, czy właśnie tak się stało, wiadomo, że nie dysponujemy żadnymi bezpośrednimi kopiami tego dzieła zachowanymi do dziś. Wielce prawdopodobne, że nie znał ich też młody Krasieński.

Rekonstrukcja dziejów związanych z Wallace’em następowała stopniowo. Otóż do 1829 roku nie była znana data bitwy na moście w pobliżu Stirling (nad rzeką Forth) i pod Falkirk, okoliczności egzekucji bohatera oraz list datowany na 11 października 1297 roku. W poemacie Harry’ego Blinda, a właściwie w późniejszych kopiach i przeróbkach utworu nie ma mowy o tych ważnych skądinąd wydarzeniach. Nie stanowiłyby te utwory zatem, nawet gdyby były znane młodzieńskiemu poecie, dostatecznego źródła wiedzy historycznej.

Dodatkowych informacji na temat szkockiego herosa dostarczają zapiski z oficjalnych, królewskich ksiąg Edwarda I, króla Anglii z czasów Roberta Bruce’a i Williama Wallace’a. Bardzo wątpliwe, aby znał je młody Krasieński. Zresztą, ze względu na starania ze strony Anglii, mających na celu zniszczenie obrazu Williama jako bohatera Szkocji, istnieje wiele (często nawet sprzecznych) informacji, z których trudno jest uzyskać właściwy obraz. Zanim jednak wrócimy do wariantu polskiego owej historii, skupmy uwagę na jeszcze innych, oprócz wspomnianych, szkockich przeróbkach wiersza Harry’ego Blinda. W XVI wieku historię bojownika zbeletryzowali Robert Lekpreuik w *The Actis and Deidis of the Illuster and Vailyeand Campioun, Schir William Wallace, Knicht of Ellerslie* (Edinburgh 1570) oraz Henry Charteris w *The Lyfe and Actis of the Maist Illvster and Vailzeand Campiovn William Wallace, Knicht of Ellerslie, Maintainer and defender of the libertie of Scotland* (Edinburgh 1594). W 1722 roku William z Gilbertfield (1665-1751) dokonał tłumaczenia utworu Harry’ego Blinda z języka średnioangielskiego na współczesny mu angielski (William Hamilton of Gilbertfield, William Duncan, *The Life and Heroick Actions of the Renoun’d Sir William Wallace, General and Governour of Scotland*, Glasgow 1722). Dzieło obecnie funkcjonuje też jako *Blind Harry’s Wallace, William Hamilton of Gilbertfield* (Luath Press Limited, Edinburgh 1998) i jest dostępne w Bibliotece Cyfrowej. Autor określił je jako tłumaczenie, a w rzeczy samej jest to bardziej luźna interpretacja oryginału (wprowadzająca wiele błędów ze względu na dodanie nieistniejących strof oraz wyrzucenie poszczególnych części). Tekst Williama Hamiltona z Gilbertfield posłużył kolejnym autorom za podstawę do stworzenia wła-

snych utworów. Tak powstał też film *Braveheart*, przeczący prawdzie historycznej przez zastosowanie kontaminacji motywów związanych z dwiema wspomnianymi postaciami: Wallace'm i Bruce'm. W rzeczywistości to on, a nie Wallace, określany był przydomkiem „Braveheart”. O nim również istniały już w średniowieczu legendy, gdyż – jak pisze Przemysław Mroczkowski – „wyobraźnię i pamięć Szkotów XIV w. zapalały dzieje [tych – D.K.] dwóch wybitnych przywódców”⁸. Toteż około sto lat wcześniej przed Blindem archidiakon z Aberdeen – John Barbour (1216?-1393) napisał poemat *Bruce*. I w nim, rzecz jasna, pojawiały się aluzje do Wallace'a.

W wieku Zygmunta Krasińskiego o szkockich bohaterach, w szczególności o Wallace'ie opowiadała Jane Porter (1776-1850) w powieści *The Scottish Chiefs* (1809, 1810), szczególnie w trzecim rozdziale zatytułowanym *Ellerslie*⁹. Po śmierci Krasińskiego powstawały kolejne utwory na temat szkockiego bohatera: edytor John Jamieson wznowił wydanie *The Life and Acts of Sir William Wallace of Ellerslie by Henry the Minstrel* (Maurice Ogle & Co., Glasgow 1869). Kolejną edycję przygotował pod koniec wieku James Moir: *The Actis and Deidis of the Illustere and Vailyeand Campioun Schir William Wallace Knicht of Ellerslie by Henry the Minstrel Commonly Known as Blind Harry* (Scottish Text Society, William Blackwood and Sons, Edinburgh 1889¹⁰). Następne, wcale nie ostatnie, pojawiły się w XX wieku: *The Actis and Deidis of Schir William Wallace* (William Craigie, Editor, Scottish Text Society, Scholars' Facsimiles and Reprints, New York 1940) oraz *Hary's Wallace* (Matthew P. McDiarmid, Editor, Scottish Text Society, William Blackwood and Sons, Edinburgh 1968-1969, two volumes). Pewne analogie próby epickiej Krasińskiego można byłoby zauważyć z tekstem Johna Donalda Carricka *Życie Sir Williama Wallace'a z Elderslie* (idem, *Life of Sir William Wallace of Elderslie*, t. 1-2, Edinburgh, London 1830, two volumes)¹¹. Jednak analiza porównawcza wykazuje, że i tu istnieje więcej rozbieżności niż podobieństw między tekstami. Krasiński bowiem posługiwał się własną inwencją twórczą, kreując postaci nieznanne ani historii, ani dotychczasowej literaturze.

Do czasów Bruce'a i Wallace'a w swoim piarstwie historycznym nawiązywał też Walter Scott. Jednak nawet jeśli Krasiński czytał jego romantyczny poemat *The Lord of the Isles. A Poem* (Edinburgh: Printed for Archibald Constable and Co. Edinburgh; and Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown; By James Ballantyne and Co. Edinburgh 1815¹²), inspirowany historią Bruce'a, była to historia Edwarda Bruce'a, młodszego

8 P. Mroczkowski, *Historia literatury angielskiej. Zarys*, wyd. 4 uzupeł. przez E. Wójcik-Leese i P. Leese, Wrocław 1999, s. 119 (o Wallace'ie również na s. 120).

9 W zapisie cyfrowym zob.: <http://digital.library.upenn.edu/women/porter/chiefs/chiefs.html> [23.11.2015].

10 Dzieło funkcjonuje też w zapisie cyfrowym: <https://archive.org/details/actisanddeidisioomirgoog> [23.11.2015].

11 Dzieło dostępne jest również w Bibliotece Cyfrowej. Zob.: http://archive.org/stream/lifeofsirwilliamocarruoft/lifeofsirwilliamocarruoft_djvu.txt [21.11.2015].

12 Zob. też: www.poemhunter.com/poem/the-lord-of-the-canto-iv-isle/ [21.11.2015].

brata Roberta. Nic więc dziwnego, że i historia, i wszyscy bohaterowie, jak również przestrzeń i fabuła są inne niż w utworze Polaka. Książki historyczne Scotta były ulubioną lekturą młodego hrabiego¹³, ale *The Lord of the Isles* mogło być jedynie nikłym źródłem inspiracji.

Wszystkie szkockie dzieła pisane były w duchu apoteozy narodowego bohatera, idealizowały go, gloryfikowały, rozmijając się z prawdą historyczną, odsłoniętą zresztą dopiero po 1829 roku. Wszystkie zaś dawniejsze angielskie utwory na temat wojny Szkotów z Anglikami umniejszały bohaterstwo Wallace'a i ukazywały go – co zrozumiałe – w negatywnym świetle.

Krasiński, żywo zainteresowany historią walk o niepodległość, heroizmem młodych bojowników europejskich, pisze dzieło, w którym *licentia poetica* zmagają się z prawdą historyczną, nieraz zdobywając znaczną przewagę. Nie zasługuje ono bynajmniej na zapomnienie.

BIBLIOGRAFIA

Literatura podmiotowa

Krasiński Zygmunt, *William Wallas. Powieść*, [w:] idem, *Dzieła*, red. Leon Piwiński, z przedmową prof. Manfreda Kridla, t. 5, Warszawa 1931, s. 31-45.

Krasiński Zygmunt, *William Wallas. Powieść*, [w:] idem, *Pisma Zygmunta Krasińskiego. Wydanie Jubileuszowe*, t. 1: *Utwory młodzieńcze (1825-1832)*, z portretem autora, [oprac. Jan Czubek], Kraków, G. Gebethner i Spółka, Warszawa Gebethner i Wolf 1912, s. 47-65.

Literatura przedmiotowa

dotycząca Zygmunta Krasińskiego

Janion Maria, *Zygmunt Krasiński. Debiut i dojrzałość*, Warszawa 1962.

Kleiner Juliusz, *Zygmunt Krasiński*, t. 2, uzupełnienia tomu 1, Lwów 1912.

Sudolski Zbigniew, *Krasiński. Opowieść biograficzna*, Warszawa 1997.

dotycząca czasu pisania przez Krasińskiego dzieła
(okoliczności historycznych)

Kowalczyk Alina, *Warszawa romantyczna*, Warszawa 1987.

Kukiel Marian, *Dzieje Polski porozbiorowe 1795-1921*, Paryż 1983.

dotycząca tytułowego bohatera

Barron Evan MacLeod, *The Scottish War of Independence*, London 1914.

13 Co interesujące, Amelia Załuska, żona wspomnianego powyżej, internowanego Romana Załuskiego, piękna „ciocia” Zygmunta, stanowiła dlań „żywe wcielenie uwielbianych bohaterek powieści Waltera Scotta: Diany Vernon z *Rob Roy*a i Amy Robsard z *Kenilworth*” (M. Janion, *Zygmunt Krasiński. Debiut i dojrzałość*, Warszawa 1962, s. 28). Polacy mieli jej jednak za złe, że po internowaniu męża „przyjmowała w swym salonie rosyjskich generałów” (A. Kowalczyk, *op. cit.*, s. 62). O popularności utworów Scotta w całej niemalże Europie zob. *ibidem*, s. 53, natomiast o szczególnym rozczycaniu się młodego Krasińskiego w jego utworach – *ibidem*, s. 66-68, 81; Z. Sudolski, *op. cit.*, s. 62-63, 73, 75-76; Z. Wałaszewski, *Gotycki zamek Zbigniewa*, [w:] *Zygmunt Krasiński – nowe spojrzenia*, red. G. Halkiewicz-Sojak i B. Burdziej, Toruń 2001, s. 155-156.

- Blind Harry's Wallace, William Hamilton of Gilbertfield*, Introduced by Elspeth King, Luath Press, Edinburgh 1998.
- Calthorne Nigel, *Dowódcy i generalowie. Prawdziwe historie*, przeł. Małgorzata Szubert, Grupa Wydawnicza Foksal, Warszawa, 2014, s. 44-53.
- Carrick John Donald, *Life of Sir William Wallace of Elderslie*, t. 1-2, Edinburgh, Printed for Constable and co., and Hurst, Chance and CO., London 1830.
- Fisher Andrew, *William Wallace. Waleczne serce Szkocji*, przeł. Radosław Madejski, Zakrzewo 2011.
- Hamilton of Gilbertfield William, Duncan William, *The Life and Heroick Actions of the Renoun'd Sir William Wallace, General and Governour of Scotland*, Glasgow 1722.
- Henderson Ebenezer, Tweed John, *The Annals of Dunfermline and Vicinity*, Glasgow 1879.
- Kapitaniak Tomasz, *Historia Szkocji*, Łódź 2000.
- Mackay James, *William Wallace: Brave Heart*, Edinburgh 1995.
- Mroczkowski Przemysław, *Historia literatury angielskiej. Zarys*, wyd. 4 uzupeł. przez Elżbietę Wójcik-Leese i Petera Leeseego, Wrocław 1999.
- Porter Jane, *The Scottish Chiefs*, b.m. 1809.
- Sadler John, *Scottish Battles From Mons Graupius to Culloden*, Edinburgh 1996.
- Scott Walter, *The Lord of the Isles: A Poem*. Edinburgh: Printed for Archibald Constable and Co. Edinburgh; and Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown; By James Ballantyne and Co. Edinburgh 1815.
- The Life and Acts of Sir William Wallace of Ellerslie By Henry the Minstrel*, John Jamieson (editor), Maurice Ogle & Co., Glasgow 1869.
- The Wallace. Selections*, Edited by Anne McKim. Originally Published in *The Wallace. Selections*, Kalamazoo, Michigan: Medieval Institute Publications, 2003.
- Watson Fiona Dr, *A Report into the Association of Sir William Wallace with Ayrshire*, for the East Ayrshire Council, March 1999.

Strony internetowe

- <http://www.bartleby.com/212/0503.html> [18.11.2015].
- <http://www.bartleby.com/212/0502.html> [18.11.2015].
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Aleksander_I_Romanow [22.11.2015].
- <https://archive.org/details/actisanddeidisiomoirgoog> [23.11.2015].
- http://archive.org/stream/lifeofsirwilliamocarruoft/lifeofsirwilliamocarruoft_djvu.txt [21.11.2015].
- www.poemhunter.com/poem/the-lord-of-the-canto-iv-isle- [21.11.2015].
- <http://digital.library.upenn.edu/women/porter/chiefs/chiefs.html> [23.11.2015].